

Գ Ո Ր Ծ Ի Չ Ը

Նուրբ շաբաթ, 1872 թվականի մարտի 21

Մի խումբ ինչպես անկախ, մարդկային մտքի, գաղափարների խառնուրդը...

Փոստը, անկեղծան և մութ համոզումների չոր անպատում երկաց նա որպես մի թարմ ծաղիկ, որպես մի անուշահոտ վարդի կոկոն...

Միայն նա նոր, լուսաւոր, թարմ գաղափարների համար, ինչպես ինչպիսիք, ճշմարտություն, անխոստիկ համար...

Եւ իր նորածին հասակից նա ուխտաց այդ աշխարհում մտնելու համար մարմնացած բողոք և կառոյ լինելու...

Սկզբում թոյլ, անզոր, անոյժ, բայց համարձակ, կանգնած հաստատուն հողի վրա, ոգևորված՝ ապագայի անպայման լուսաւոր յաղթանակով...

Պէտք էր միացնել, պէտք էր սպանել այդ օրէ-ցօր ուժեղացող ճայնը, պէտք էր լեզուի այդ պատանու...

Ոչ ոքին չէին խնայում, ոչ մի բանի առաջ չէին կանգնում, ոչ մի սրբութիւն չէր պատու նրանց՝ իրանց զաւրի նպատակին հանդուր համար...

Բայց նա՛ այդ գաղափարական պատանին կուռում էր, երբեմն թուլանում, յոգնում, բայց երբեք չէր ընկճվում...

Նա աստիճանաբար կարգաւարկում էր, հասակ առնում, փորձում, աւելի խորը համոզվում իր ընդգծած ճանապարհի մէջ և նորից կուռում...

Տարիները գործում էին մէկ, երկու, հինգ, տասն, քսան... մարդիկ՝ նրա ընկերները, բարեկամները փոխվում էին, շատերը յոգնում գաղափարական կուռից, թուլանում, շատերը շարակալ դառնում և ընդհակառակը շատ շարակալներ՝ բարեկամանում...

Մէկ սերնդին յաջողում էր միւսը՝ երկուստար, թարմ ոյժեր, որոնք գալիս էին, ձեռք մեկնում նրան և նրանից՝ իրեն փորձված ընկերոջից՝ կարծիք, գործունեութեան ծրագիր և զանազան հրատապ հարցերի լուսաւորութիւն էին խնդրում...

Քո զործում միասին... Իսկ նա... նա կանգնած էր ինչպէս մի ժայռ, անասան, անխնայ, անընկճելի, ամուր պատարձ իր դրոշակը, որի վրա գրված էր՝ Վոյս, գիտութիւն և ազնիւ գործունեութիւն:

Այդ էր սովորեցրել նրան նրա մեծ ուսուցիչը: Այդ ողով էր նա գաստարակվել և այդ ասանդն էր թողել նրա ծնող հայրը՝ Գրիգոր Արծրունին:

Եւ այդ գաղափարական գործի անունն է ՎՇԱԿԸ:

Այսօր նա 40 տարեկան է: Նրա մտքերի մէջ կան սպիտակներ, բայց նոյն գրաւիչ դրոշակը պարզած՝ ժրպատում կանգնած է նա մեր առաջ և առում է մեզ:

Տանձվել եմ ես, բայց չեմ ընկճվել: 40 տարեկան գործունեութեան յաղթանակը ինձ ոգևորում է նորից զէպի գործ, նորից զէպի լուսաւոր գաղափարներ...

Յարգանք այդ 40-ամեայ անընկճելի գաղափարական գործիչ ՎՇԱԿԻՆԵ:

Ձեռք համբուր նրա ծնողի գերեզմանին: Աստորական

ՈՂՁՈՐԵՆ ԲՐՏԱՆՈՐ ՎՇԱԿԻՆԵ

Բառասուն տարի... Դա մի փառաւոր ու պատկառելի կեանք է, որ անուշ հակել է խաւարում թրգորտացող մորթածներին, լոյս է սփռել նրանց շուրջը, հրել զէպի կեանքի մայր ու անձայր ուղին:

ՎՇԱԿԸ իր մահկանան հարկական անդուլ աշխատանքով պատուել է ամայի տափարակները, զցել խոր ակօսներ, ցանկ կենսունակ սերմեր և տուել ազնիւ պտուղներ: Իսկ մինչ այդ՝ որքան մաքաւում հողի զերտերի վրա բուսած փշերի ու ստատակների զէմ, որքան մարտնչում այն մէն քարերի զէմ, որոնք պատրաստ էին խոփի ծայրը փշերու, խանգարելով հարգար աշխատանքը:

ՎՇԱԿԸ քառասուն տարի պատրաստած սերունդ ունի. և որքան ստուարթիւն է այն հոծ մասան, որ ՎՇԱԿԻՆԵ յետագայ հեռուէն է եղել և անցնում է իր մահկանայն աղբյուրները:

Արդի մեր գաւառական խաչ անկիւնները մէկուս 18 տարեկան հասակում կորուստի աշակերտ էի, երբ բաղրի զործում ծանօթացայ ՎՇԱԿԻՆԵ հետ, առանց մասնաւոր որ նա յետագայում իր ամբողջ կեանքի զեկավարն է հանդիսանալու:

ՎՇԱԿԸ ինձ հանելով գաւառական այդ անշուք մթնոլորտից՝ զցեց կովկասեան արդիւնաբարական քաղաքներից մէկը:

ՎՇԱԿԻՆԵ ազգեցեալներն չորսիւ պատանջ զգացի մտաւոր սնունդ ստանալու և վճռեցի թողնել արհեստն ու ինձ նուիրել կրթութեան:

Մի երկու տարի ինքնակրթութեամբ պարագիւրց յետոյ՝ դարձաւ նոյն ՎՇԱԿԻՆԵՆԵՆԸ, որ իմ անդրախիթ թղթակցութիւնն սպեց: Ոգևորութեան չափ ու սահման չը կարէ Աւելի եւանդ ստանալով ՎՇԱԿԻՆԵ քաղաքութիւնից, սկսեցի կրթականի ուժեղ թափով առաջ տանել իմ ինքնազարգացման գործը:

Եւ զուգընթաց ինքնազարգացման աշխատանքներին՝ ես շարունակում էի իմ պատանական համեստ թղթակցի դերս մեր թերթերում: Բայց որպէսզի կարողանամ մի կտոր հաց ձեռք բերել ու մտաւոր աշխատանքս առաջ տանել, յաճախեցի հաշուապահական դասընթացները և աւարտեցի Այժմ ես հաշուապահական վաշտունով ապրում եմ և շարունակում իմ ինքնազարգացման գործը:

Այս բոլորը իմ ամբողջ էութեամբ պարտական եմ ՎՇԱԿԻՆԵՆԵՆԸ ՎՇԱԿԸՆԵՆԸ իր հոժեկու ձայնով չը մտնել տանել կոչ աւելու զէպի ինքնազարգացութեան, մինչև այսօր շատ շատերի նման խաւարում խարխալոցներից մէկը կը լինէի:

ՎՇԱԿԸՆԵՆԸ իր գոյութեան ամբողջ քառասուն տարեկան ընթացքում անշուշտ մենակ ինձ չէ, որ վերածնել է, այլ շատ շատերի: Անա այսօր, երբ լրացել է մեր մեծ ու սիրելի դաստիարակի 40-ամեակը, մենք մի առանձին երախտագիրութեամբ պարտականութիւն պիտի զգանք՝ յանձն առնելու, մեր ոյժերի ներքո չափով, աշակցելու այդ նշանակելի յօրինանի ստանալու արտութեանը՝ աշխատելով գործ դնել անկան ներքի ու ազնիւ միջոց՝ ապագովելու մեր կուլտուրական կեանքի իսկական մշակի յետագայ բեղմնաւոր ու յաւատեալ գործունեութիւնը:

Իսկ մինչ այդ, խորին երախտագիրութեամբ ուղարկում եմ իմ ջերմ ողջոյնները քրտանաթոր ՎՇԱԿԻՆԵ:

Սերո

Մարտի 21 խաւարի և տգիտութեան զէմ, փշերի նախապաշարութեան կուռ շղթաները, առաջնորդել ամբողջի զէպի լոյս, գիտակցութիւն և ինքնաճանաչութիւն, այն ՎՇԱԿԻՆԵՆԸ առաջին շրջանի գործունեութիւնը, որով յարիտանա անմահացու մեծ հրապարակախոսութեան՝ Գրիգոր Արծրունին:

Ձեռք իր զէպի ու կուռում, ամբապնդել իր նպատակն ու նշանաբանը, գտել իր շարքերն ու կազմը և անձնութեամբ խիզախի մարտնչելու հայ ժողովրդի ներքին և արտաքին թշնամիները զէմ, մարդասիրութեան, հայրենասիրութեան և եղբայրսիրութեան սիրով արմատներն մի ձեռքին, զպատանջող խաղաղութիւն միւս ձեռքին, խրատն ու յորդորը, կոչն ու խրատը շղթաներին, այն ՎՇԱԿԻՆԵՆԸ գործունեութեան երկրորդ արգաստեղծ շրջանը:

Առաջին շրջանը հիմն էր, երկրորդը նրա անթերի լրացումը: Մեծ հիմնարկ արժանաւոր յաջողութեան, մեծ գործի, գրական սրբութեան անձնուէր պատաստորներ, փնտր վեճ գործի, փնտր ձեռք:

Ի զիմաց մի խումբ համակողմներ՝ Լ. Մար:

ԱՐՁԱՆԱԿ ԳԱՐՁԱԿԻ ՎՇԱԿԻՆԵ ԳԻՆՂԵՐԻՑ (ՎՇԱԿԻՆԵ 40-ամեակի առթիւ)

Մինչև անդրանիկ օրը ՎՇԱԿԸ լրացել լոյս աշխարհ գալը, մինչև ինչու հրատարակ ձայնը օղջ զղբացնելը, բոլոր զիւղերի և շատ քաղաքների հայրութիւնը թանձր խաւարի, մտքի մուշի մէջ էր խարխալում: Լրագրական աւետարան խոսքը, նրա քաղաքանչիւն բարբառը, նրա կարող անապրել չէր հասնում գիւղացիները ականջին: Կենսոյին տիրում էր սոսկալի անապրելութիւն, մտնողութեան չափ անշարունակութիւն և մինչև անգամ արհամարհանք, առտիւթիւն զէպի լրագրութիւնը:

ժամանակը բազմամիւս է նրա հետ ամեն ինչ առաջ է գնում և զարգանում: Այդ ժամանակի ծնունդը եղաւ ՎՇԱԿԸՆԵՆԸ, որ մեծ թափով ժողովրդի խաւար մտքի փարոսը հանդիսացաւ և իր վեճ գաղափարով ազգի լուսաւորութեան բարձր գրոշակը կրելու բազմամասն բաղր ունեցաւ: ՎՇԱԿԸՆԵՆԸ հիմնարկ Գր. Արծրունին վեհապատմ խոսքի ուժով, սթափեցնող մտքակրի արարու թափով և սուր խիստներով ապագայից մտաւ, խաւարի մէջ խարխալող ժողովրդին խորը քննչ գարթեցրէր նրա անսովոր աչքերին լուսոյ ճառագայթը խիւղից և նրան շարժեց ու շարժեց...

Գր. Արծրունին իր յատուկ քնաւորութեան եւանդով խրատուում, յորդորում էր մարդկանց, որպէսզի ամեն տեղից, ամեն անկիւնից, գիւղերից, քաղաքներից, իրանց շրջապատից զրին այն բոլորի մտ-

տին, ինչ որ իրանց շուրջն է կատարվում, այնպէս՝ ինչպէս իրանք են հասկանում, մտածում, այն լեզուով՝ ինչ լեզուով իրանք են խոսում:

Բազմաշարք ՎՇԱԿԻՆԵՆԸ հզոր կոչը, նրա զորաւոր խոսքը, համարչի լեզուն արձագանք էր գտնում կենդանի մարդկանց սրբունքում, նուրբ զգայուններում. շատ տեղերից, իր շրջապատից՝ տիրացուներ, քանաններ, վարդապետներ, վարժապետներ, զեմակից մարդիկ նամակներ նամակներ էր հետեց նրա գլխին էին թափում:

Արծրունին այդ նամակները ՎՇԱԿԸՆԵՆԸ ձեռնարկեց և սուրբ յետ էր դարձնում գործընդերս նամակները մեծ հետաքրքրութեամբ էին կարդացվում քաղաքներում, որովհետեւ լրագրի էլեբում, ինչպէս հայտու մէջ, մարդիկ տեսնում, կարողում էին իրանց շրջանում կատարված բաները, գործերը, ամեն զոյնի երեւոյթները: Եւ այդ հանգամանքը մեծ հետաքրքրութիւն, մեծ շարժում էր ստեղծում կենսաբան գիտնական խաւերում:

ՎՇԱԿԸՆԵՆԸ լոյս ստեծ համարը իրար ձեռքից իրկելով ազգութեան կարգաւարկում էր և մինչև միս համարի երկայն՝ գրեթէ բոլորովին փշտանում:

Այդպէս կատարվում էր այն միջոցին, երբ ՎՇԱԿԸՆԵՆԸ դեռ իր մահկանան հասակումն էր թեթևում և խաւարակէր ժողովրդի դեռ ստուար մասը խալարում էր իր կողմից: Իր լրագրի վրա խալարել մի կողմից գիտակցում էր, միւս կողմից՝ ստանալու, որովհետեւ շատերը ծարրում էին նրանց, որոնք լրագրի վրա ստանում ճիշտագր կարգաւար պարծանք էր համարում, և լայն չափով տարածված էր ժողովրդի շրջաններում:

Մինչդեռ ՎՇԱԿԸՆԵՆԸ անբաղք հարուստում, կոթում ու մարտկում էր այդպիսիներին, չարչիւններին, վաշխատուներին, ժողովրդի հիւժիւ ձեռք, քամող տղրուկներին, կեղծարու փարիսեցիներին, մաքաւառներին, սուսն ճգնաւորներին, նաև պատուում էր վարագործը կեղծ ազգասէներին երեսից և վարագործի տակից դուրս քշում: Գրագրական նետում նրանց յատուկ, իսկական և զգուշիկ այն պատիւները, որը պատարակելու տակ ծածկված միայն չարաց պատանա էր լինում:

Այդպիսով ՎՇԱԿԸՆԵՆԸ մի քանի շարք տարիներ կուռ միջոցով, սանձվուրց յետոյ՝ վերջապէս անդուրութեամբ սկսեց ամեն տեղ տարածվել, ժողովրդականութիւն ստանալով, ժողովրդին իրան մտնեցնել և իր հետ ամբողջ կապով կապել:

ՎՇԱԿԸՆԵՆԸ պատմական զամբիւղը, որի մէջ էին շարժվում անխուստ գրեւորները, թերթի սրտին պատասխանները, որոնք կրթական խորին նշանակութիւն ունէին, այդ աչ ու չէ կարող ուրանալ: Արծրունու մտքի թերթը բարձր էր սուստնում և այդ բարձրութիւնից ներքև նայում. նրա պարզ, անթիւ, մաքուր և անսրտեստ, ոչ-նշանու գաղափարը նրա սրտի մրմունջը շատերի սիրուն էր արորում, գրաւում:

Գր. Արծրունին ժողովրդի մեծ գաստիարակն էր նա էր և ժամանակի, հասարակաց մտքի առաջնորդը: Նա առանց թշնամու չէր, և անկախի էր, որ թշնամի չուրեննար: Լոյսը և խաւարը միտ իրար հակասակ բանակներ են տողողում և իրար զէմ կուռում:

Բայց Գր. Արծրունին, գաղափարի անստղղող զինուոր կուռ ապարիզում, պատերազմի դաշտում, թշնամիների զէմ հպարտ, տուլիների և բաց ճակատով էր կանգնում: Նա հերոս էր. թշնամիները առաջից չէր փախչում և մտքի զականակով էր նրանց շահախնամ և վեճ գաղափարի սերմերը ժողովրդի մտքի մէջ ցանում: Նա այդպէս բոլորից իր բազմախորհուրդ, բազմաշարք գործունեութեան 20-ամեակը, իր վաղապատեութեան փառանքը շրջանում:

Սակայն վաղահաս մահը միանգամայն խնց նրան ժողովրդից և կորեց նրա հարազատը ձայնն ու սուր ազգու խոսքը... Բայց և այնպէս՝ նա ստեղծեց մի հրաշալի շփոյս, մի բուրբ, որի միջով անցել էին նրա աշակերտները, ազնիւ հետնողները, և շատախաղաղիկ նրա վեճ և վեճ սպով, նրա անմահ գաղափարներով, որ է՝ անխարդակ սիրելի և սիրելի նշանակութիւնը, որովհետեւ դա է լոյսը աշխարհի...:

Արծրունին մեր լուսաւոր գաւառների փառանքի գրոշակը, ցուպը, շաշող մորակեց և վերջապէս իր կեանքի փարոսը կատակ և առեց իր գաղափարակից արարողներին, ազնիւ հետնողներին ձեռքը, ճիշտ այնպէս, ինչպէս քաղաքի ձեռքը՝ զինուոր էր հրապարակում իր ընկեր զինուորատիր և իր սրտը ձեռքը և օրնելով նրանց ճանապարհը՝ խրոխտ ձայնով սասն՝ զլուր էր ցնցեց իմ շաղկոթը:

Милый другъ, я умираю, Оттого что было я честенъ, Но за то родному краю Върно, булу я вѣвственъ. Милый другъ, я умираю, Но спокоенъ я душой, И тебя оларославлю, Шестуый годъ же гезою.

(Ը Օ Յ Ր Ո Ւ Ց Ո Վ Ե Ն Ի)

Այսպէս և Գր. Արծրունին կնքել է իր մահկանացուն և այսպէս վերջացրել իր ուխտանախ...:

Նրա գաղափարով դաստիարակված, նրա հողով սնված, ուղղորդված ժառանգները, ընդունելով իրանց ուսուցչի աւանդութիւնը, քան ամբողջ շարունակ անշուղ և գատուելով կատարեցին նրա թողած ա. կտակը: Այդ գաղափարի հաստատ աշակերտները քան տարի շարունակ իրանց ուսերի վրա կրեցին այդ լուծը, քաշեցին մեծ խաչը, նրանք հերոսաբար, ճշմութեամբ քան տարի շարունակ կատարել են Գր. Արծրունու սրբաշուն դասանալը, վիթխարի ոյժով հերկելով հայկական կեանքի փշտ, ստատակուտ և խոր ու բար ուղին:

Կեցցեն անխնայ աշխատող, գործող մշակները շատ և շատ տարիներ: Մեծ ամօթ այն աշակերտներին, որոնք Յուրայի հուսատով գործեցին:

Մենք մեր սրտի հողու խորքից շնորհաւորում ենք ՎՇԱԿԸՆԵՆԸ 40-ամեայ արիւնհաւեւ գործը և նրա ազնիւ մշակներին ցանկանում երկար կեանք, կարողութիւն, ոյժ և եւանդ՝ աւելի լայն ծրարում և անշուղ ծառայել Գր. Արծրունու կտակած ճշմարտութեանը և ապագայում, զգի դա է լոյս աշխարհի:

Մինչդեռ

Ի Մ Ո Ւ Ս Ո Ւ Ց Ի Չ Ը

Տասնչորս տարեկան էի, երբ հայրս առաջողութեան հանդիպեց և այլև չը կարողացաւ ինձ տուլ ուսումնարան: Տնուր էի, որ զրկվեցի ուսումից: Հայրս մասնաւորութեան մէջ էր, որ չը կարողացաւ ինձ տուլ ուսանելու:

Եւ մի օր յանկարծ միտք ծագեց նրա նմով և սասց.

— Բերել կը տամ ՎՇԱԿԸ. ՎՇԱԿԸՆԵՆԸ կը սովորես հայերէն, կը յազդեցնես քո ընթացիկութեան պատկարը. ՎՇԱԿԸՆԵՆԸ կը լինի քո դասագրքը:

Եւ այդպէս էլ եղաւ: 1886 թվականն էր:

Անդրախաչ գործերը գրաւում էին Եւրոպայում: Հարա հետաքրքրվում էր ՎՇԱԿԸՆԵՆԸ արտաքին տեսութեան բաժնով, արտաքին լուրերով:

Եւ գրավում էր Գր. Արծրունու առաջնորդներով ՎՇԱԿԸՆԵՆԸ դարձաւ իմ ուսուցիչը: Սովորեցի գրել հայերէն անխալ իւրացրի Գր. Արծրունու և նրա հետնողների մտքերը, և այդ թիւից մինչև այսօր ստանում եմ անընդհատ ՎՇԱԿԸՆԵՆԸ Յարգանքով եմ ձեռք բռնում ՎՇԱԿԸՆԵՆԸ:

Արդեօք քանիք ինձ պիտի սիրեն ուսուցիչ է եղած ՎՇԱԿԸՆԵՆԸ: Երախտապարտ եմ ՎՇԱԿԻՆԵՆԸ: Կեցցէ իմ ուսուցիչ ՎՇԱԿԸՆԵՆԸ: Կեցցէ քառասուն տարեկան ՎՇԱԿԸՆԵՆԸ: Սասնակ-Մնարը:

Ս ար ի ղ ա մ ի թ չ

ՊԱՇՏՊԱՆՈՒ ԱՆՈՒՆԸ

Արեգակի ճառագայթները մտնում են առաւօտները իմ սենեակը շատ վաղ: Անա թէ ինչու ես միշտ դարձնում եմ վաղ և դեռ անկողնում գրում ճառագայթների քաղցր տաքութիւնը, որը այնքան դուրսկան է զեկեղծները վերջերում մեր փոքրիկ աւանում:

Մարդ այնքան է հիւսում, որ ակամայից լուսամուտի փորտոջկան բանում է, որ իրց յետոյ մաքուր օղջ ներք է խոժոժում. սենեակը, բերելով իր հետ տողաղաքը հասնում:

Ծնում և կազդուրվելով մասածում եմ... Ովքեր են այն սպուշները, որոնք զրկում են իրանց այս հիւսումի լոյս աշխարհից անձնասպանութեամբ... Մարդիկ են նրանց թէ զազան: Ինչու են մտանում, որ բնութեան ամենամեծ բարեկեցից օգտվող մարդն է, որը ստեղծված է ապրելու ու բազմանալու: Բնութեան սիրուն խորհրդում:

Մի անգամ գարթնելով արեգակի ճառագայթներին, երբ նրանք ինձ անկողնում իմ անկիւր գործերի մասին, երբ ծառայ, ներս մտնելով, յայտնեց, որ թէլը պատրաստ է: Ծառայողով ոտքի ելայ ու լուսաւորվուրց յետոյ՝ թէլի նստեցի:

Դեռ մի քանի օրով չանցած, աչքս ընկաւ մի մեծ ամբոխ, որ մտնում էր դանդաղ քայլերով զէպի իմ սենեակ:

Ստանալով զէպի իմ բնակարանը՝ ամբոխ

պարտաճանաչ մասը դարձնել տեղ տուեց
իր շրջանում իր աշխատանքը մեծակալին,
դարձնել լսեց «Մշակի» հոգեկու ձայնը,
մի ձայն, որ 40 տարի շարունակ հնչեց
այն հասարակության մէջ, զարթոցեց
նրանում սէր դէպի ընթերցանութիւնը,
ներշնչեց նրան ինքնագիտակցութիւն,
հնարազանցութիւն:

40 տարի շարունակ «Մշակը», իբրև հա-
յե աշխատանքը զատակ, իբրև իսկական
մշակութիւն իր անգանձանակ աշխատու-
թեամբ 40 տարի շարունակ նրանով զբաղ-
վեցին, նրանով պարծեցան բազմաթիւ գոր-
ծողներ, նրանով իրանց ջարդը պատուա-
տեցին ազգային-կրթական և հասարակա-
կան հիմնարկութիւններին, զբաղակա-
ն հասարակական գիտական քայլերով անցան
հայկական իրականութեան տասնամյակ ա-
պագայը, ուղի հարթեցին էլ աւելի առաջ
գնալու համար... Այդպէս տարիներ ըն-
թացեց «Մշակը» պատրաստեց մի մեծ
զիջում, մի մեծ հասարակական կրթական
հիմնարկութիւն, մի մեծ օջախ... Այդ օ-
ջախով, այդ շնչովով անցան նոյն իսկ
այդպիսի մարդիկ որոնք իրանց երեսց-
նում էին դեռ հեռու հասարակական գոր-
ծունէութիւնից, դեռ էին համարակիցում
իրանց գոյնիւնը դուրս անել միջին ան-
կանութիւնից... Նրանք անցան «Մշակի» շի-
ւարտով, գիտակցութեան հասան, բայց և
զբաղեցին շատերը նոյն իսկ ուրացան նը-
բանով, զբաղեցին իրանց ուրացումը, նրան, այն,
ուրացան, ակնյայտի կերտով յայտարարե-
լով՝ որ ժողովրդի գործը զբաղեցնում էր
բնական, որը ճիշտ գործը նոյն իսկ տապա-
կալի «Մշակը», խախտել նրա հիմքը... Բայց
«Մշակը» չը վնասեց, չը դադարեց իր հաս-
տատունը կրթելու, նա անհատիկ կերպով
առաջ գնաց իր հիմնարկի յետնորդներին
զօրեղ զբաղելու առկա, որի վրա սկսեցին
մինչև վերջը (1872—1912 թ. թ.) զբաղեց
էին՝ արարելութիւն և ճշմարտութիւն» բա-
նաբեր...

Եւ «Մշակի» այժման ղեկավարները ի-
րանց հերթին աւելի մեծ խնդիրով առաջ
տարան իրանց գործի հիմնարկի կառուցու-
նը, նրանք ամուր և բարձր պահեցին այն
որպէս զբաղեցնող, որ տանակալ տարիներ
շարունակ տարիք էր «Մշակը» իբրև հայ-
կական մի անդամիկ օրգան: Եւ ահա
այժմ, 40 տարի անընդմտ յետոյ, դարձնել
Գրիգոր Արծրունի և «Մշակի» երկու հոյա-
կապ անուններն անբաժան կերպով առաջ-
նորդում են հայ գիտակից հասարակու-
թեան մէջ և էլ աւելի վառ պատկեր նրանց
զաւանթը և նրանց լուսաւոր սկզբունքը:
Յուսանք, որ սրանից յետոյ եւ «Մշակի» ղե-
կավարները նոյն զաւանթնորդ նոյն սկզբ-
ունքներով առաջ կը վարեն իրանց
ստանձան գործը: «Մշակ» և Արծրունի,
Գրիգոր Արծրունի և «Մշակ» — այդ ա-
նունները իրանց անշնչելի զորուն ունեն
հայ գիտակից հասարակութեան ոգուն և
սրտի վրա: Եւ այդ անունները, իբրև ան-
մոռանալի անուններ, պէտք է միշտ յար-
գելի յիշատակներ մասն հայ հասարակու-
թեան սրտում: Գ. Արծրունի
Նոր-Բայազէտ

Ե Ր Ա Ն Տ Ի Ք Ը

Ճիշդ 1874 թ. էր, երբ ես սկսեցի
տարակալ «Մշակը»: 17 տարիներ հասակ
նոր էի ծնունդ Լէնց այն օրից, երբ ես
սկսեցի կարգալ «Մշակը», զբաղեցի նրա
յօդագրութեամբ: Եւ մինչև օրս համարեա
սկսեցի եւ 38 ձիւ տարիներ, ու ես մնացի
եւ «Մշակի» համարողը:

Ինչ այնպէս է թուում այժմ, թէ կարծես
երկու օր լինի անցած այն ժամանակներից,
երբ «Մշակում» կարողում էր Բաֆֆին ֆի-
լիսոսոսը՝ «Սակէ ազգազգը» այս բողջիկն էլ
յիշում եմ այն ամբողջը, որտեղ զբաղեց
էի ինչպէս ընթերցանութիւնը: Եւ այժմ
Գր. Արծրունի:

Եւ Գր. Արծրունու տեսած չեմ և հետն
էլ ծանօթ չեմ, բայց միշտ կարգալով
«Մշակը» ընթերցմանս Լէնց առաջին իսկ
օրերից սիրեցի նրան: Երբ «Մշակում»
կարողութիւն Արծրունու մօր, շատ արտասա-
վեցի ինչպէս որդին հոր համար: Ինչո՞ւ
զրեցի Թիֆլիս իմ ծանօթ լուսանկար Տէր-
Ղևոնդեանի և սասայալ Գր. Արծրունու
մեծազոր պատկերը, որը մինչև այժմ էլ
պահում եմ տանս մէջ՝ ի յիշատակ երախ-
տագիտութեան: Միմ. Եղորտեան
Իգորինայա կայարան

ՅՈՐԴԱՆԻ ԵՎ ՆԱՍՏՈՐՆԻ

Մեծ անձուկներով ծածկ, կենտրոնական
չիտակութեամբ և անխնայ գործունէու-
թեամբ «Մշակը» սրանից 15 օր առաջ վիս-
կեց իր գործութեան ջանասանայ բեղմ-
նաւոր շրջանը...

Կենտրոն յայն է, կենտրոն անդադար կուի
և մաքառում է նպատակին հասնելու հա-
մար: Գաղափարական այն վսեմ գործը, որ
շարունակ 40 տարի ողորդել է «Մշակին»,
այսօր կանգնած է մեր առաջ իր բոլոր մե-
ծութեանը Թափանցող հայեացքով ամբողջ
ջառանգում տարի «Մշակը» գիտում էր իր
շուրջը և զարկը վստահեցնելու առաջն առ-

նելու պատրաստութիւններ տեսնում...
Երբ նկատում էր, որ ամուսնուր ձեռ-
քեր ժամեցել են մեր կանգնին և զա-
նազան դիմախոսով գործում են յայտնա-
ազգի և զաղափարների, նա համարակալ պո-
ղում էր գիմախոսը և յայտնում անողոր
պատեղազմ փարսեցողութեան և ձեռակա-
ճշմարտութեան դէմ: Հայտնում էր ծրու-
տեղներին, երբ նրանք ձեռք էին մեկնում
հասարակական առաջադիմութեան շրջանը
քաջբերու...

Սրտամաշ և ծանր է այն անվերջ կո-
ւր, որ մղում էր «Մշակը» քառասուն-
ութամյա իր գոյութեան և գործունէու-
թեան ընթացքում, սակայն այն կարող
էր մէջ կրողում էր բարոյական յայտ,
իր մէջ կրողում էր մի մեծ միջկարգութիւն,
այն՝ որ այդ բոլորը կատարում էր զաղա-
փարի համար, սպազմա յաղթանակի հա-
մար: «Մշակի» համար միշտ առեկա էր
ներսուռ ոչինչ բովանդակութիւն չունեցող
սրտաքին փայլը և այդ անբովանդակ փայ-
լով յափշտակվելու... «Մշակը» խուսա-
փել է միշտ ազգի ամեն մի յատկութիւնը
զովիւրեց, ազգը ճնշեցնելուց:

Մեր ժողովուրդը դեռ ընկղմված է խորին
ազդեցութեան մէջ, նրա մտածողութիւնը
և գիտողական ընդունակութիւնը կաշկարու-
ված են մի շարք նախապայմաններով:
Ոչ մի մտաւոր շարժում չէ կարող առա-
ջադիմական լուրջ երեւոյթ համարվել, քանի
որ սեփականութեան կը մնայ նեղ շրջանում:
Բնական չէ որ ինչիւրեք յարուցվին, բա-
ւական չէ որ յարուցված ինչիւրեք մասին
զբվին և ցոյց տրվին այն միջոցները, որոնց
գործ դնելով կարելի կլինի լինի յարուցած
ինչիւրեք լուծել անողորմեամբ, այլ ան-
հրաժեշտ է, որ ինչ որ լու է համարվում,
ինչ որ անհրաժեշտ է գտնուում, իսկապէս
լինի կատարել:

«Մշակը» ինչպէս արթնում պահպան հա-
սարակաց շահերը՝ ինչպէս անցնելու
այնպէս և ներկայումս որոշ և պարզ կեր-
պով ըմբռնում է իր առաջ դրված գործի
ամբողջ ծանրութիւնը և նրա մաշող զբո-
ւաւորութիւնները, սակայն մի բողջ անգամ
նա չէ տատանում և նայում է առաջ:
Ղեկ էր գործունէութեան ուղին՝ աւելի ևս
ոգնելու... Ժամանակի հետ ապրելով և
ժամանակի հարազատ կարգելով ինչով
«Մշակը» այսուհետ և էլ անդադրող պիտի
պահպանե և բարձր պահէ այն տարիներ
և սկզբունքները, որոնք ազգի առաջադի-
մութեան և բարգաւաճման հիմքերն են:
Եւ ինչ
Պ. Զաքարիան

«ՄՇԱԿԻ» ԳՐԱՌԱՍՆԱԿԱՆԻՒՆ

1876 թ. ակնան էր:
Թիֆլիսում մի երկու ամիս Թափառե-
լուց յետոյ՝ ծանալութեան հոյալ Յոյժիկի-
սկի պրօպագանդիստի վրա գտնվող՝ լամբի մի
փոքրիկ մագալինում:

«Մաղոս», «Ժամագիրք» և «Աւետարան»
կարգացած, ունիչ չը հասկացած, կենա-
զրագէտ, գաւառաբարբառով խառն գրա-
կան լեզուով խոսող զիւղաբի մի անփորձ
պատանի էի, որի պատճառով էլ ինչ ոչ
ուղղակի «Կո» էին անունանում:

Իմ պարտուրը բազմի բերմամբ, «Մշակ»
էր ստանում և ես գործելի՛ն՝ ապու ժամե-
քի կարգում էի, կարողում էի և անցնում:
Եւստով ընտելացայ նրա ոգին և մեծ յա-
փշտակութեամբ էի կարողում նրա առաջ-
նորդներին ու Անդադու ֆէլիսոսները:

Այդ օրվանց «Մշակը» իր աշխարհա-
բարով, նոր-նոր յարուցած մտքերով, գա-
ղափարներով, հետաքրքրական զորութիւն-
ներով աւելի ու աւելի սէր էր զարթոցե-
նում իմ մէջ ղեկի ընթերցանութիւնը:
Եւ որովհետեւ մեր խառնութեան յանձնա-
նախընտրութեան էր լինում «Մշակի»
ուղղութեան և նրա խմբագրի անձնաւոր-
ութեան շուրջը, ուստի բուն ցանկու-
թիւն էի դրում, գտնէ մի անգամ, տեսնել
Գր. Արծրունու:

Եւստով առիթը ներկայացաւ իմ ֆինա-
նսլարից՝ իմ ազգական գիւղական ուսուցի-
չից մի ծրարում երկու անգամ համա-
ցայ, որոնցից մէկը՝ յանձնելու «Մշակի»
խմբագրութեանը՝ տպագրելու համար:
Միան առաւօտանս, ժամը 10-ին, եւստի
զէն Արծրունու զարկաբերութեան էի խմբա-
բանան դաճող կանգնած:

Վախվելով քայքայի զանցը և սրտա-
տրոփ սպասում էի:
Եւստով լսեցի ներքից մի ոտնաձայն
Շնչառութիւնս արագացաւ Բացվեց դու-
ռը: Բացողը բացեց Գր. Արծրունին էր:
Նա իր սուր թափանցող հայեացքը,
ակնոցներէ միջով, ուղղելով ինձ՝ հար-
ցեց.
— Ինչ էր կամենում:
Եւ ձեռքիս նամակը նրան ուղղելով՝
կմկմալով պատասխանեցի.
— Այն նամակը գիւղացի եւ ուղարկելու...
— Եւստ բարի, — ապա նա՝ ձեռքիս նա-
մակը անկելով: — Է՛ր բան ունեց ստեղծ:
Եւ մինչ ես լրէի կարտասանելի՝ թոյ՛ն
բառը, դուռը փակվեց իմ առաջ:
Մի փոքր ուշ ուշքը գալով՝ խառնութիւն
զարձայ: Այդ օրվանց՝ Արծրունին իր
«Մշակով» իմ պաշտելին դարձաւ, և ես,
ընդհատուհանով, միշտ էլ նրա ընթերցողն
եմ եղել:

Արծրունու մահից յետոյ «Մշակը» շատ
խոնջացանքով, փորձանքներ էլ ծանր

վստահելի ենթադրվեց, շատ հակաու-
կրթներ վստասեց, բայց շնորհի հիմնա-
դրել հաստատ հիմունքներէ՛լ՝ այսօր նա
ոգի է դնում իր բեղմնաւոր 40-ամեայ
պատկաւելի տարեմուտին:

Ողջին «Մշակի»՝ 40-ամեայ բեղմնաւոր
տարեմուտին
Աղողութիւն նրա ղեկավարներին
Երախտագիտական յարգանք հիմնադր
Գր. Արծրունու յիշատակին
Իսկ նրա հակաուկրթներին քիչ պատ-
կաւունք՝ դէպի մեծ հիմնարկի օրգանը:
Մեղրի Երիւմ վարդապետ

ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԿԱԿԱՆ ԳՐԱՌԱՍՆԱԿԱՆ ՄՏԻՐԻ ԿՈՒՆ-
ՏՈՒՐԱԿԱՆ ՏՕՐԸ

Գառաւուն տարի առաջ, 1872 թ. էր,
ոյս տեսաւ հայ հասարակական-գրական
«Մշակը» լրագրի առաջին համարը:
Սկզբում «Մշակը» շարժաթիւթ էր:
1876 թ. էր սկսեց յայտնուել շարժիչ
երկու անգամ. 1878 թ. էր անկողնայ
զարձաւ (միայն հինգ անգամ շարժաթա-
կան), իսկ յետոյ, մինչև այսօրվան օրը,
հրատարակվում է այնպէս, որպէս և որ-
պէս թիւն ունեցող պարբերական մամուլի
բոլոր օրգանները:

Գրելով «Մշակի» քառասունամեակի մասին
նշանակալ է նկարել այն ամբողջ փշոտ
նշանագրեր, որով անցնում էր այդ օր-
գանը քառասուն տարեկան ընթացքում:
Եւ նկարագրել այն բոլոր անցած դարձածը,
որ տեղի է ունեցել հայ ինտելիգենցիայի և
հայ ժողովրդի կենսական թէ՛ Ռուսաստա-
նում և թէ՛ մասամբ Թիւրքիայում և Պարս-
կաստանում՝ նրա կենցաղավարութեամբ՝ ա-
լը ներքին և արտաքին հարցերի վերաբեր-
մամբ:

Ինչ էր ներկայացնում հայկական կենսա-
քը մինչև այդ օրգանի երեսուրդ ինչ է
մտքերը նա և մշակել. արդիւնի ծրագրով էր
ասպարէզ կելի նրա անտոսաց խմբագրել և
հրատարակելը՝ առաջադատ Գրիգոր Ար-
ծրունին և ողջեր էին նրա աշխատակից-
ները — այն հարցերը, որ պէտք է կարճա-
նօսու աղբի անցնել այդ օրգանի քառաս-
նամայ գործունէութեան զնանաութեան
համար հայ կուլտուրական-հասարակական
կենսից դառնի վրստ:

Այնպէս Գր. Արծրունու կարճ խորակ-
անիտարիկայից: Գր. Արծրունին ծնվեց
Թիֆլիսում 1845 թ.: Միջնակարգ և բարձ-
րագրականում միջնակարգը Թիֆլի-
սում, իսկ բարձրագրից՝ Մոսկվայի և Պե-
տերբուրգի համալսարաններում, և ապա
զինաց Լայպցիգէրգ, որ 1869 թ. էր ստա-
ցաւ փիլիսոփայութեան-գիտարիտարիտարի:
Հայդէլբերգից յետոյ մի առ ժամանակ ապ-
րեց Վիննիտիկում Միլիթարիանի ժող-
ուրդու ուսուցչութեան հայերէն լեզուն, որ
1872 թ. էր սկսեց հրատարակել «Մշակ»
լրագրից: Երբ որ ռուսի ռուսիները ստորված
էր կատարելապէս նոր աշխարհայայացողով,
որ իր ընթացքում տարբերվում էր այն բո-
լորից, որ բնորոշում էր հայերի այն ժամա-
նակակալ հասարակական և մասնաւոր
կենսաքը:

Գր. Արծրունին իր «Մշակում» անխնայ
ջննդատում էր ամեն ինչ, որ հին էր և հնա-
ցած և հրաէր էր կարողում դէպի կենսա-
քի նոր ձեւերը: Երբ զօրեղ զբղջում նա յար-
ձակվում է մարտկում էր հայ ինտելիգեն-
տի անգործունէութիւնը, զարթոցնում էր
հասարակական մտքը և ինչպէս և հրաէր
էր կարողում դէպի ժողովրդի վերածու-
թիւնը:

Մասնաւոր կամ հասարակական բնու-
թեան կարող իւրաքանչիւր հարց լու-
ծելու ժամանակ նա հանդէս էր գալիս ան-
հից առաջ իր գաղափարով, իր սիրած դե-
վերով, և այդ ղեկից խիստ և առաւարտ
կերպով անց էր կացնում «Մշակում» քա-
սարի շարունակ:

Այդպիսի տոկունութիւնը և յաջողակա-
նութիւնը չէին կարող խնդրել նրա շուրջը
կուսակիցներէ մի ստուար խումբ: Մի ժա-
մանակ նա հանդիպեց սաստիկ համակրու-
ման գիմախոսութեան հայ կենսաքի հին հիմ-
քերի պաշտպաններին կողմից. սակայն նոր
առաջադիմական գաղափարները, որոնց քա-
րդիչը հանդիսանում էր Գր. Արծրունին,
չէ նայելով որեւէ դիմադրութեան, անողու-
թեամբ պատուաւորում էին կենսաքի մէջ
և յաղթութիւն տանում:

Եւստով անաշխարհութեան պրո-
պագանդան տարածվեց հայ հասարակու-
թեան բոլոր շերտերում, ոչ միայն առա-
կատականներէ, այլ և Թիւրքացապատակներէ
ու պարսկապատակներէ մէջ: Արծրունու
և նրա «Մշակի» շուրջը համայնութեանց
այն ժամանակակալ հայ ինտելիգենցիայի
և զորդիկի լաւագոյն մասը կանգ
չաւնեւով արդէն մեռած աղետակներին
վրա (որը կարող է աւանջին հետազոտու-
թեան նիւթը դառնալ), չենք կարող չը
յիշատակել աչքի ընկնող հայ գործ-վիպա-
սան Բաֆֆին՝ Արծրունու զարկմամբ և
«Մշակի» աշխատակցին Բաֆֆին, որպէս
և Արծրունին, ներշնչած եւրօպական
կուլտուրայով և առաջադիմութեամբ՝ աշ-
խատում էր զարթոցնել իր ազգակիցներին
մէջ ազգային ինքնասանալութիւնը: Նրա
բոլոր վէպերը, որոնք մասագւ պղծել են
«Մշակում», գեղեցիկ կերպով լուսաբանում
են 70-ական թ. ակնանքի հայ ինտելի-
գենցիայի աշխարհայայացքը և շուրջիկի

կերպով նկարագրում են պարակայանի
կենցաղը և Թիւրքացապները բոլոր նկար-
ագրութեան և տանալանքերը:

Նոյն ազգային ձգտումներով, որպէս և
Բաֆֆին, ոգևորված էր և «Մշակի» մի
այլ աշխատակիցը, Գրիգոր Նիկողոսեան,
կենտրոն հրապարակագրութեան և գրողը: Նրա
հետաքրքրական նամակները էջբուրում էր
և շնոր տալուորդները «Մշակում», որոն-
ցով հրաէր էր կարգազրուում օգնութեան
զայ ճնշված և հարստահարված Թիւրքացայ-
նիքի, երկար ժամանակ գրաւում և հրա-
հրում էին իրանց վրա հայ ընթերցողի
ուշադրութիւնը և Թիւրքացայի ծանր
տարիներում զբոլում էին կարգութիւն
ունեցող շատ շատերին տալ իրանց միջոց
նիքի և գրքի մի մասը իրանց առաւարտ
Թիւրքացայ ցեղակիցների կենսաքի բարե-
լաւութեան համար: Սակայն, զբաղա-
բար, այդ գրողը վաղուց հեռացաւ «Մշա-
կից», մտապղծեց հայ մամուլի և հասա-
րակութեան կողմից:

Բաֆֆին տեղեկացնում շարունակողը
«Մշակում» եղաւ ժամանակակից վիպասան
Վ. Փափագեան, որը տպում էր նրա մէջ
1889—1891 թ. էր ընդունել Թիւրքաց
Հայաստանից վերադրով, Ակարծ կենտ-
նուտով:

Գրիգոր Արծրունու և «Մշակի» մեծ
երկարատեւ էր ժամանակից բեղմնաւոր,
բայց կրճատ գրող կէօն (Առաքել Բաբա-
խանեան). քանակից տարուց աւելի նա
աշխատակցում էր «Մշակին» և միայն վեր-
ջին տարիները դուրս եկաւ նրա աշխա-
տակիցների շարքից:

Չը խոսելով մի շարք գիտականների և
մանկավարժների մասին, որպէս են և Արծրոն,
Երուսաղէմ Տէր-Մանուկեան, Ստ. Մարտիան
և այլք, որոնք մինչև օրս էլ գրում են
«Մշակում», պէտք է աւելի, որ «Մշակի»
իւրակներին տեղեւ և հրատարակում են
միայն յայտնի գիւղականներ Ար. Բալան-
թար և ժամանակակից հայ հրապարակա-
խօս Համբարձում Առաքելեան Գրանց
«Մշակում» այժմանս զլուսաւոր ղեկավար-
ները: Համբարձումի գործիչ Ար. Բալանթարե
գործունէութիւնը մասին մենք արդէն առիթ
ունեցանք խօսելու «Մշակում» լրագրի
№ 262-ում և պարզեցնում Համբարձում
Առաքելեանի մասին քանիցս անգամ գրել
ենք «Մշակում» լրագրում:

«Մշակի» այդ անխնայ ղեկավարները և
խմբագիրները, ունենալով բազմաբարձր պար-
տաւորութիւններ (Համբ. Առաքելեանը
խմբագրում է նաև Արքայ ամսագրով),
բազմաթիւ թղթակիցները աշխատակի-
ցութեամբ և արօքական խորը կենտրոն-
ներէ և հայաստան ամենատեղ անկեր-
ներէ, շարունակում են ժողովրդի ծա-
այայտու սքրագան գործը, որ այնքան ե-
ռանդով սկսել էր այժմ հանդուգեցալ Գր.
Արծրունին:

Սակայն ինչ էր ներկայացնում հայ
կենսաքը մինչև «Մշակը», և այդ վերջինը
ինչ մտքից նրա մէջ և ինչ մշակեց
1867-ից մինչև 1872 թ. էր շրջանը, այ-
սիւրեք եւթ տարի մինչև «Մշակի» երես-
ուրդ, կատարելապէս խորը քնի մէջ էր ու-
սանալի կենսաքը և զբաղանութիւնը:

Աչքի ընկնող գրողներ Ստ. Նազարեան,
Պերճ Պառնեան և այն ժամանակակալ բա-
նաստեղծ Սթաւո Շահալիդ և Ռ. Պատկա-
նեան, որպէս ղեկավարներ գրականու-
թեան, պարբերական մամուլի, զբաղված
էին այն գործով, որը, նրանց կարծիքով,
կարող էր օգտաւէլ լինել ժողովրդական
ուստիտարակութեանը Այսպէս, օրինակ,
Ստ. Նազարեանը և Շահալիդը նուիրեցին
իրանց մանկավարժութեան՝ կազարեան ձե-
մարանում, Պերճ Պառնե